

Ex Symposion 87(2014): 43-47.

Kálmán C. György

AZ IDÉZŐJELEK KÖZÉ REKESZTETT ZSIDÓ

Az efféle kötetek egyik dilemmája a címhez történő igazodás. Legalább két lehetőség van, ha a cím homályos (de legalábbis megmagyarázandó) fogalmat tartalmaz – márpedig, semmi kétség, ez a cím ilyen. A „»zsidó« identitáskép” kifejezésben ráadásul az idézőjel is magyarázatot igényel. Az egyik lehetőség: a kötet megpróbálja körüljárni (elmagyarázni, meghatározni stb.) a központi kategóriát, definíciókkal vagy lehatárolásokkal kísérletezik; a másik, hogy példákat vonultat föl, a kategória gyakorlati működésén-működtetésén keresztül, mintegy illusztratív módon győzi meg az olvasót arról, hogy tárgya létezik, és hogy érdemes (értelmes) használatba is venni.

A két lehetőség aligha választható szét nagyon élesen. A definíciós (teoretikus) kísérlet szükségképpen gyakorlati (praktikus, történeti) példákkal él, az illusztratív-demonstráló vállalkozás pedig nem lehet meg legalább feltételes, hipotetikus, előzetes és hallgatólagos meghatározások nélkül. Ez a kötet a második utat választja, helyesen: egyrészt sokkal „olvasóbarátabb” megoldás, másrészt ne legyenek kétségeink egy fogalomtisztázó elméleti kötet sem volna „végleges”, lezáró jellegű: csak további kérdések, kétségek generálódnának. Így van hová kötnie az olvasónak a problémát magát: ismeri a tárgyalt (irodalmi) művek és írók egy részét (vagy ha nem ismeri, a szerzők bemutatják, megnyitják az utat a megismerés előtt). Van néhány olyan író, akire némi gyanakvással tekinthet, aki nekilát a könyvnek: Erdős Renée, Körmendi Ferenc, Sásdi Sándor vagy Keszi Imre neve nemigen hozza lázba még a szakmabelieket sem; de van néhány igazán nagy név (Bálint György, Márton László, Kertész Imre), akikre mindig jó új szempontból ránézni.

További dilemma, hogy az ilyen gyűjteményes kötetekben – durván szólva – mindenki a magáét mondja; finomabban és óvatosabban: mindig van legalább néhány tanulmány, amelyik csak távolról kapcsolódik a központi témához, csak egy-egy elemet őriz meg belőle, amúgy pedig azzal foglalkozik, ami a szerzőnek régi, kedves témája – mi

legyen ezekkel? Itt a szerkesztői szigor mérlegelheti a színvonalat és a tematikus távolságot, a szerző és a tárgy ismertségét egyaránt. Persze, hogy mi maradt ki, sosem fogjuk megtudni – de ami a kötetben van, gyakran efféle mérlegelés eredménye, s így is kell tekintenünk.

A harmadik dilemma a cím látszólag veszélytelen, adottnak tekintett szavában rejlik: ki mit ért vajon irodalmon? Csak az úgynevezett „magas” irodalmat – vagy minden jöhet, ami sosem volt magas irodalmi igényű, ami lesüllyedt, ami elmerült? A hagyományos műfajokat – elbeszélő és lírai művek, dráma –, vagy a publicisztikát, leveleket, értekező szövegeket is érdemes vizsgálni? Továbbá: ha irodalomról beszélünk, akkor a szerzőre vagy a szövegre fordítsuk-e a figyelmünket? És: hogyan?

Van tehát (legalább) három érdekes kérdés, amelyeket a könyv egésze és az egyes tanulmányok így vagy úgy megválaszolnak. A következőkben – ahelyett, hogy sorra végigmennék az egyes írásokon (unalmas és félő, nem elég konkluzív és nem jól tagolható vállalkozás) –, a kérdések köré csoportosítom az ismertetést.

Mennyiben teoretikus és mennyiben gyakorlatias a kötet? Szerencsére csak egyetlen olyan írás van, a kötet programját, célkitűzését és főbb kérdéseit megfogalmazó nyitótanulmány, amely konkrét szövegek (vagy szerzők) vizsgálata nélkül, tisztán elméletileg foglalkozik a problémákkal – az összes többi a gyakorlati szövegelemezésből (vagy az alkotói pályából – mindenesetre: nem teoretikus felvetésekből) indul ki. Schein Gábor rövid tanulmányának címe a kötet címével azonos (*Előszó* alcímmel) – és nem kapunk magyarázatot a „zsidó” idézőjeles használatára, a szöveg mindössze továbbirányítja az olvasót Schein egy másik írásához. Anélkül, hogy ezt most felidéznénk, annyit megállapíthatunk: a gesztus (az idézőjelezés is, az erre történő figyelemfelhívás is) megteszi a hatását, hiszen az olvasó aligha tehet mást, mint hogy elgondolkodjon: milyen értelemben, mennyire, kinek a számára „zsidó” az, aki akár az irodalmi művekben, akár azok szerzőjeként feltűnik? Az idézőjel mintegy rákényszerít arra, hogy ne problémátlanak, egyszerű terminusnak tekintsük ezt a szót, hanem már pusztán megjelenését is óvatosan, gyanakodva, kritikával fogadjuk.

Schein kiváló bevezetőjéből még egy mozzanatot érdemes kiemelni. A kötet (egyik) szerkesztője „bonyolult társadalmi-pszichológiai identitáskonstrukcióként” írja le a tárgyat (a „zsidót”), amelyet a könyv írásai körüljárnak. Mint korábban jeleztem, egy efféle

(mégoly tétova és távoli) meghatározási kísérlet is csak megsokszorozza a kérdéseket. Kinek a pszichológiájáról (és társadalmáról) van szó? A mű szerzőjéről vagy a szövegbe beleírt személyéről? A „konstrukció” szó helyesen azt sugallja, hogy megalkotásról, tudatos megszerkesztésről van szó; hol és hogyan zajlik ez? Milyen eszközökkel? És így tovább – noha a kiindulópont rögzítése nagyon fontos, és vitánk sem igen lehet vele, csak addig megnyugtató, ameddig nem vetjük komolyabb kritika alá.

De lépünk tovább. Vajon mindegyik tanulmány tartja-e magát ehhez a kérdéshez? Természetesen nem. Van például egy remek írás, az egyik legjobb irodalomtörténész, Tverdota György írta Németh Andorról (akinek életművéhez nála jobban senki nem ért): arról szól, hogy Németh hogyan ismerte meg Kafkát, mennyit (és hogyan) olvasott belőle, miképpen közvetítette Kafkát József Attilának, és hogy jeles Kafka-népszerűsítő munkája hogyan alakult. Lenyűgözően alapos, gondos feltárás, és Tverdota bemutatja, hogyan válik (Kafkát) magyarázó elvvé a zsidóság Némethnél – az egzisztencializmus és a történeti-szociológiai értelmezés mellett. S az is kiderül, hogy a célközönség éppen a zsidó identitás iránt érdeklődő értelmiség volt – az azonban nem (elég) világos, hogy Németh Andor saját, személyes identitáskonstrukciójában milyen és mekkora szerepe volt ennek a Kafka-interpretációnak. Jablonczay Tímea írása Zsolt Béla *Kínos ügyéről* ugyancsak elmélyült, érdekes elemzés – ráadásul itt bőven van szó az identitásról, csakhogy éppen a „zsidó” identitás problémája csupán mintegy mellékesen kerül elő, nem központi szerepben.

Lássuk a harmadik dilemmát, az „irodalom” kérdését. Ezen belül először a magas és népszerű irodalom megkülönböztetését. A szerkesztői előszó is beismeri, hogy a tárgyalt művek sora jócskán bővíthető volna – tehát nem a komoly, közmegegyezésszerűen kanonikusnak tekinthető művek hiánya okozza, hogy feltűnően sok kevésbé ismert és értékét tekintve is vitatott szöveg kerül az elemzők látókörébe. Hanem egyrészt az, hogy ezek bizonyos értelemben érdekesebbek – még az értelmezőre vár a fölfedezés úttörő munkája, nem kötik az értelmezés hagyományai és dogmái; másrészt meg az, hogy talán könnyebben észrevehetően, leplezetlenebbül, feltűnőbbben találhatók meg a kevésbé igényesen megformált szövegekben éppen az identitás megkonstruálásának masinériái.

Vannak kiváló és kevésbé sikerült megvalósításai ennek az érdeklődésnek. Deczki Sarolta egy nagyon átlagos, elég népszerű, de nem jelentős – amúgy zsidó – író, Körmendi Ferenc regényeiben vizsgálja, hogy hogyan jelenik meg a „zsidó” alakja, miképpen

reflektál ez a fajta társadalomábrázoló ambíciójú, de mélységeket nem ígérő írás a kor egyik központi szociológiai-lélektani kérdésére. Ugyancsak remek Lengyel Imre Zsolt tanulmánya arról a Sásdi Sándorról, akinek *Fehér kenyér* című regénye egyszerre beleilleszkedik a holokauszt-regények sorába, és jócskán ki is lóg belőle: az 1946-os mű Lengyel értelmezésében távoli rokona Szép Ernő *Emberszagának* (amiről nagyszerű értelmezést közöl Turi Tímea). Nem győz meg viszont Scheibner Tamás arról, hogy Keszi Imre valóban érdemes volna az elemzésre – a rossz hírű kulturális hatalmasság életútja valóban különös, Scheibner érdekfeszítően írja le azt, ahogyan zsidóságához viszonyult, ahogyan ezt ötvözte különféle eszmerendszerekkel (például Kerényiével); de hogy ennek a szövegeiben milyen nyoma van, hogy érdemes-e egyáltalán akár kritikai, akár szépirodalmi műveit legalább kézbe venni, arról nem győz meg. Az életrajz kacskaringói aligha tesznek valakit méltóvá arra, hogy irodalmi értelmezésnek vessük alá. (Vagy ha mégis ezt igazolni kellene.)

És innen rögtön adódik a következő kérdés: ha irodalomról beszélünk – a műről vagy a szerzőről kell-e szólnunk, különösen, ha éppen a „zsidóság” a tét? A szerző nyilván egyszerűbben nevezhető így, mint a szöveg; ugyanakkor mégsem írói életrajzokból áll az irodalom története. Ezt mindegyik tanulmány jól tudja, csak hogy olykor nehéz bármi értelmeset mondani magukról a szövegekről a zsidóság szemszögéből – más és más okokból; ilyenkor fordul az értelmező a szerzőhöz.

Egyenetlen teljesítményű, de nem teljesen elfelejtett szerző Markovits Rodion. Schiller Erzsébet igazán élvezetes tanulmányt szentel neki, de minduntalan összekeveri az életrajzi személyt a művekben ábrázolt önéletrajzi hőssel. Egy példa: novelláiban Markovits azt írja, hogy a magyaron kívül semmilyen nyelven nem beszél, holott igen valószínű, hogy szülőhelyén legalább kétnyelvűség (magyar, jiddis – de esetleg román) uralkodott. Miért kellene hinnünk neki? Vajon nem arról van-e szó, hogy Markovits megalkot (megkonstruál) egy tisztán magyar identitást, amelyben a zsidóság csak véletlenszerűen, (a szó irodalmi értelmében is) anekdotikusan van jelen? Ezt támasztja alá az is, hogy igen nagy nehézségek árán fedezhető fel bármilyen zsidó vonatkozás főművében, a *Szibériai garnizonban*. Nem a szövegek efféle elfedő, kikerülő, átrajzoló műveleteire kellene figyelni inkább, mintsem az életrajzi értelemben vett szerző alakjára? Bálint György esete a felszínen hasonló, de mások a mozgatórugói: Kelemen Ágnes

Katalin tétele az, hogy a nagyszerű publicista „egy univerzális ideológiában kereste a kiutat az olyan társadalmakból, amelyekben megkülönböztetés és zsidókérdés létezett”. Ez minden bizonnyal így is van, és hozzátehetjük, hogy nem volt egyedül: a baloldali, szocialista, kommunista eszmék hívei közül sokan már a két háború között is azért utasították el a „zsidó” identitást, mert már magát ennek az önazonosságnak a megteremtését is hamisnak, károsnak, rombolónak tartották. Ugyanakkor kicsit furcsa, amikor Kelemen azzal látja igazolni Bálintnak a zsidósághoz történő kötődését, hogy „nem szakított családjával és a társadalmi közeggel, ahonnan jött” most akkor a személyről vagy a műről beszélünk?

Nem vitás, hogy a szövegek többsége a szakmabeli olvasóra számít – de sok olyan tanulmány van, amit bizvást ajánlhatunk a be nem avatott érdeklődők számára is. Ilyen a Bálint György-írás is, és semmilyen irodalmi tájékozottságot nem igényel a magyar pszichológia varázslatos figurájának, Mérei Ferencnek és feleségének háborús éveivel foglalkozó tanulmány (K. Horváth Zsolt), vagy Szűcs Teri remek zárófejezete Kőszeg Ferenc emlékeiről és emlékezetének működéséről. Összefügghet ez azzal, hogy a tárgy maga izgalmas és élvezetes; de a szerzők többsége egyébként is arra törekedett, hogy olvasmányossá formálja írását. Azért a széles olvasóközönségnek a könyv egészét nem merem ajánlani – de valamennyi szövegbe érdemes legalább beleolvasni, és sokuk úgy is örömet szerez, ha az okfejtések minden részletét nem értjük is.

Az efféle kötetek nem azzal az ambícióval készülnek, hogy egyszer s mindenkorra megoldjanak egy problémát; éppen ellenkezőleg. Szétszórva cikkekben, sőt monográfiákban is bőven szó esett már arról, hogy hogyan ábrázolódik a „zsidó” alakja a huszadik századi magyar irodalomban, miféle tulajdonságokat, cselekvéseket, helyszíneket tartanak jellegzetesnek azok, akik felépítik, megkonstruálják a zsidó figurákat. Ebben a kötetben ráadásul alkalom nyílt arra, hogy új megközelítések is fontos részeivé válhassanak az egésznek. Ugyan hol és mikor kerülhet egymás mellé ennyi írás elfelejtett, elhanyagolt, alig ismert művekről? Ki és miért áll neki egy-egy nem élvonalbeli művet értelmezni? Mindaz a teljesítmény tehát, amelyet a kötet felmutat, igencsak figyelemre méltó – de nem befejezése, lezárása, megoldása semminek. Sőt azt sem állíthatnánk, hogy most végre fel van térképezve mindaz, amire majd egy következő kötetnek összpontosítania kell. Egy következő nekirugaszkodásnak bizonyos értelemben

mindent újra kell kezdenie, és ez így van rendjén; nemcsak az irodalmi szövegek szerzői konstruálják meg az elbeszélő hang, a biografikus szerző vagy az ábrázolt szereplő zsidó (vagy „zsidó”) identitását, hanem az értelmezőre is konstrukciós munka hárul: meg kell találnia az építkezés módjait, hatókörét és történelmi helyét. Márpedig ez befejezhetetlen.

(Schein Gábor, Szűcs Teri, szerk.: „Zsidó” identitásképek a huszadik századi magyar irodalomban. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2013, 286 oldal, ár nélkül.)